

HENRYK PIETRAS SJ
Kraków, Akademia *Ignatianum*

BAPTYSTERIA RZYMSKIE W *LIBER PONTIFICALIS* Część II: Baptysterium w Bazylice św. Piotra¹

Wstępne informacje o *Liber Pontificalis* (dalej: LP) jako źródle wiadomości o rzymskich baptysteriach zamieszczone zostały w pierwszej części tego studium, pióra MONIKI OZÓG. Bez zbędnej zwłoki przejdźmy zatem do właściwego tematu.

Najstarsza wzmianka w LP o udzielaniu chrztu w Bazylice św. Piotra, czyli także — pośrednio — o istnieniu tam baptysterium, pochodzi z biogramu papieża SYMPPLICJUSZA:

Ustanowił u świętego Piotra, świętego Pawła apostoła i świętego Wawrzyńca męczennika tygodniowe dyżury, aby prezbiterzy byli tam stale ze względu na pokutujących i chrzest: z rejonu III u świętego Wawrzyńca, z rejonu I u świętego Pawła, z rejonu VI i VII u świętego Piotra²

Chrztu udzielał zasadniczo biskup, teoretycznie rzecz biorąc wystarczyłoby do tego baptysterium na Lateranie. Wygląda jednak na to, że pod koniec V w. nie wystarczało to, a nawet nie wystarczały baptysteria w kościołach tytularnych, które były w swych kompetencjach analogiczne do późniejszych parafii. Wszystkie trzy wspomniane bazyliki nie były tytułami, za które odpowiedzialni byli prezbiterzy, ale podlegały bezpośrednio biskupowi. Widzimy, że wyznacza on dyżury księży w tych bazylikach. Nie udzielono nam jednak żadnej wskazówki w tym zapisie odnoszącej się do baptysterium.

¹ Niniejszy tekst powstał na marginesie prac prowadzonych w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki pt. „Zebranie, naukowe opracowanie i wydanie w językach oryginalnych wraz z tłumaczeniem polskim późnoantycznych tekstów synodalnych, prawnych i historycznych Kościoła” (nr rejestracyjny 2011/01/B/HS1/01791). Cytowany tekst oraz tłumaczenia pochodzą z przygotowywanego dwujęzycznego wydania *Liber Pontificalis* (dalej: LP) w serii *Synodi et Collectiones Legum* (dalej: SCL) w opracowaniu MONIKI OZÓG i HENRYKA PIETRASA.

² SIMPLICIUS (468–483) LP 49, 2: *Hic constituit ad sanctum Petrum apostolum et ad sanctum Paulum apostolum et ad sanctum Laurentium martyrem ebdomas ut presbyteri manerent, propter penitentes et baptismum: regionem III ad sanctum Laurentium, regionem primam ad sanctum Paulum, regionem VI vel septima ad sanctum Petrum.*

Nie posiadamy informacji, kto je zbudował i jaka była jego dokładna lokalizacja³ Wspominają o nim dwie inskrypcje przypisywane DAMAZEMU, znane tylko ze średniowiecznych odpisów⁴. PRUDENCJUSZ w *Wieńcach męczeńskich* 12,31-34⁵ pisze o sadzawce u św. Piotra, ale nie mamy pewności, czy chodzi o baptysterium, czy o fontannę pośrodku atrium, czy jeszcze gdzie indziej. Nie jest też nic pewne w odniesieniu do inskrypcji Damazego, gdyż druga z nich wydaje się być młodsza — nazywa biskupa *antistes Christi*, co zdaje się być późniejsze⁶ — a w drugiej mowa, co prawda, o wodzie, ale może też chodzić o akwedukt doprowadzający ją do bazyliki. Jakkolwiek by nie było, nie ma wzmianki o baptysterium w biogramie papieża SYLWESTRA, gdzie wymieniono wszystkie fundacje cesarza KONSTANTYNA. Wskazuje to na fakt, że baptysterium musiało powstać później, natomiast kiedy weźmiemy pod uwagę wspomniane inskrypcje, nie możemy wykluczyć, że powstało za papieża Damazego⁷, jak np. wierzy niezbitcie NICHOLAS TEMPLE⁸

Drugim zasadniczym problemem jest lokalizacja tego baptysterium. C. SMITH opowiada się za umieszczeniem go poza kompleksem bazylikałnym⁹, a za umiejscowieniem wewnątrz bazyliki, w jej północnym transepcie — ANTONIO FERRUA, dowodząc przy okazji, że opisywane przez Prudencjusza źródło nie było chrzcielnicą, ale ujęciem wody na *Janiculum*¹⁰, Wierzy on, że baptysterium urządził Damazy, i że świadczy o tym drugie z wspomnianych epitafiów. Ostatnie zdanie pierwszego epigramu mówi, że Damazy „odkrył źródło, które daje zdrowie, a pracami kierował diakon MERKURIUSZ”¹¹ (il. 1). Interpretacja chrzcielna tego zdania jest

³ Por. O. BRANDT, *The Early Christian baptistery of Sant Peter's*, w: R. MCKITTERICK, J. OSBORNE, C.M. RICHARDSON, J. STORY (red.), *Old Saint Peter's, Rome*, Cambridge 2013, location 2382–2745 (wersja elektroniczna).

⁴ Por. A. FERRUA, *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano 1942, nr 3–4, s. 91–94; C. SMITH, *Pope Damasus' baptitery in Sant Peter's reconsidered*, RivAC 64 (1988), s. 257–286.

⁵ Por. PRUDENCJUSZ, *Wieńce męczeńskie* 12, tł. M. Brożek, (ŻMT 40), Kraków 2006, s. 328.

⁶ FERRUA, *Epigrammata Damasiana*, nr 4, s. 94: *Non haec humanis opibus, non arte magistra, (...) sed prestante Petro cui tradita ianua caeli est, / antistes Christi conposuit Damasus. / Una Petri sedes, unum verumq. Lavacrum; / vincula nulla tenent.*

⁷ Por. M. CECHELLI, *Intorno ai complessi battesimali di S. Pietro in Vaticano e di S. Agnese sulla Via Nomentana*, „Quaderni dell'Istituto di Archeologia e Storia Antica” 3 (1982–1983), s. 181, 199.

⁸ Por. N. TEMPLE, *Conversion and Political Expedience: Imperial Themes in the Early Christian Baptistery*, „Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas” 24 (2002), z. 80, s. 21, 39.

⁹ Por. SMITH, *Pope Damasus' baptitery in St. Peter's reconsidered*, s. 259.

¹⁰ Por. A. FERRUA, *Dei primi battisteri parrocchiali e di quello di S. Pietro in particolare*, CivCat 90/2 (1939), s. 154.

¹¹ FERRUA, *Epigrammata Damasiana*, nr 3, s. 91–92: *GIGEBANT LATICES MONTEM teneroq. metau / CORPORA MVLTORVM CINERES adq. ossa rigabant; / NON TVLITHOC DAMASVS COMM uni lege sepultos / POST REQVIEM TRISTES ITERVM persolvere poenas: / PROTINVS ADGRESSVS MAGNVN superare laborem, / AGGERIS INMENSI DEIECIT Culmina montis; / INTIMA SOLLICITE SCRVTAtus viscera terrae, / SICCAVIT TOTVM QVIDQVid madefecerat umor, / INVENIT FONTEM PRAEBEt qui donna salutis. / HAEC CVRAVIT MERCVRlus levita Fidelis.* Por. BRANDT, *The Early*

prawdopodobna, bo gdyby chodziło o zwykłą sadzawkę, to mówienie o zdrowiu było lekką przesadą, a i pewnie obecność diakona przy pracach nie byłaby konieczna, ani warta odnotowania. Baptysterium to — albo nie to, ale w każdym razie jakieś — istniało na początku VI w., kiedy komponowano fabularną i legendarną opowieść o papieżu LIBERIUSZU, *Gesta Liberii*¹²; istniała też tradycja wiążąca to baptysterium z Damazym. Opowiada się tam, że papież Liberiusz (352–366) wygnany przez KONSTANCJUSZA nie mógł celebrować chrztu w Bazylice na Lateranie i wtedy prezbiter Damazy zaproponował wybudowanie baptysterium u św. Piotra i sprawowanie chrztu w tym kościele. Niewiele się tu zgadza, bo w rzeczywistości Konstancjusz wygnął Liberiusza, ale nie tylko za miasto, ale do Tracji; Damazy nie był nigdy prezbiterem, a gdy Liberiusz wrócił do Rzymu, to mógł już urzędować na Lateranie; nie była mu wtedy niezbędna chrzcielnica u św. Piotra. Niektóre dane są jednak zbieżne z LP, również z początku VI w. Czytamy tam, że w owym czasie miało miejsce prześladowanie ortodoksów w Rzymie, a Liberiusz był po stronie prześladowającego Konstancjusza. Wtedy to doszło do tego, iż „duchowni i kapłani ani do kościoła, ani do łaźni nie mieli wstępu”¹³ Użyty tu termin *balnea* ma związek z wodą i kusząca się wydaje możliwość rozumienia go jako chrzcielnicy, co wręcz idealnie komponowałoby się z trudnościami w korzystaniu z kościołów, ale akurat tego terminu nie używano w takim kontekście, a przynajmniej nie udało mi się tego znaleźć. Chodzi więc prawdopodobnie raczej o to, że prześladowanym nie tylko utrudniano spełnianie funkcji duchownych, ale nadto utrudniano zwykłe codzienne życie.



II. 1. Połączona prawa i lewa część epitafium Damazego (nr 3); źródło ilustracji: A. FERRUA, *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano 1942, nr 3, s. 91–92.

Christian baptistery of Sant Peters's, location 2402–2419 (wersja elektroniczna); FERRUA, *Dei primi battisteri parrocchiali*, s. 151.

¹² Por. ANONIM, *Gesta Liberii* 8, PL 8, 1392–1393.

¹³ LIBERIUS (352–366) LP 37, 6: *clerus et sacerdotes neque in ecclesia neque in balnea haberent introitum*. Por. F.R. STASOLLA, *Balnea ed edifici di culto: elazioni e trasformazioni tra tarda antichità e alto medioevo*, w: F. GUIDOBALDI, A. GUIGLIA GUIDOBALDI (red.), *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale sulle chiese di Roma (IV–V secolo)*, (Studi di Antichità Cristiana 59), Roma 2000, Città del Vaticano 2002, s. 143–151.

Wspomniana inskrypcja Damazego (nr 3) ulokowana była na zewnątrz bazyliki, od północnej strony transeptu, i tam znajdowała się jeszcze w XV w.¹⁴ W XVI w., kiedy wmontowano ją w posadzkę bazyliki, epitafium uległo zniszczeniu. Jego pozostałości wbudowano w ścianę w grotach i uzupełniono braki — prawa część tablicy — na podstawie średniowiecznych odpisów. Jeśli północny transept bazyliki był miejscem pierwotnym ułożenia tablicy, to być może tam też znajdowała się chrzcielnica.

Na planie TYBERIUSZA ALFARANO¹⁵ z prawej strony transeptu zaznaczone są trzy kaplice (il. 2), te same, o których mowa w biogramie papieża SYMMACHA:

Dalej u źródła [chrzcielnego] w Bazylice świętego Piotra Apostoła: oratorium Świętego Krzyża: konfesję ze srebra i krzyż ze złota i szlachetnych kamieni, gdzie umieścił drzewo Pańskie; sam złoty krzyż ważący 10 funtów. Wykonał także 2 oratoria, świętego Jana Ewangelisty i świętego Jana Chrzciela, w ich konfesjach, ze srebrnymi łukami, ważące 30 funtów; wszystkie ich pomieszczenia wykonał całkowicie od fundamentów¹⁶

Zbieżność informacji z LP i z planu jest zdumiewająca: Przez tysiąc lat nic się nie zmieniło? Można przypuszczać, że Alfarano korzystał z LP i sporządził plan raczej idealny niż realny. Skoro jednak LP podaje, że właśnie w tym miejscu znajdowało się baptysterium, to nie wypadaloby w to wątpić, a jednak nie jest to zbyt precyzyjne. Po pierwsze, baptysteria były zwykle odgródzone od bazyliki, miały jakiś własny przedsionek i nie wchodziło się do nich prosto z nawy kościoła. Dlatego też A. DE WAAL wysnuł wniosek, że jeśli miało by się ono znajdować w okolicy „Damazowej” inskrypcji, to raczej na zewnątrz bazyliki, od północnej strony¹⁷. Różnica w opisie dzieła u Symmachusa oraz na planie daje się jednak zauważyć. LP pisze o oratoriach jako *cubicula* z własnymi fundamentami, podczas gdy na planie widoczne raczej są boczne kapliczki. Lokalizacja zaczyna więc rodzić wątpliwości. Nadmienmy przy okazji, że w przeciwieństwie do wielu swoich poprzedników, Symmachus potrzebował baptysterium na terenie Watykanu, gdyż w latach 502–507 był prawdziwym „więźniem Watykanu”. Katedrę i wszystkie tytuły Rzymu zajął antypapież WAWRZYNIEC, pozostawiając Symmachowi tylko tę bazylikę¹⁸

¹⁴ Por. BRANDT, *The Early Christian baptistery of Sant Peters 's, location* 2419; FERRUA, *Dei primi battisteri*, s. 155–156.

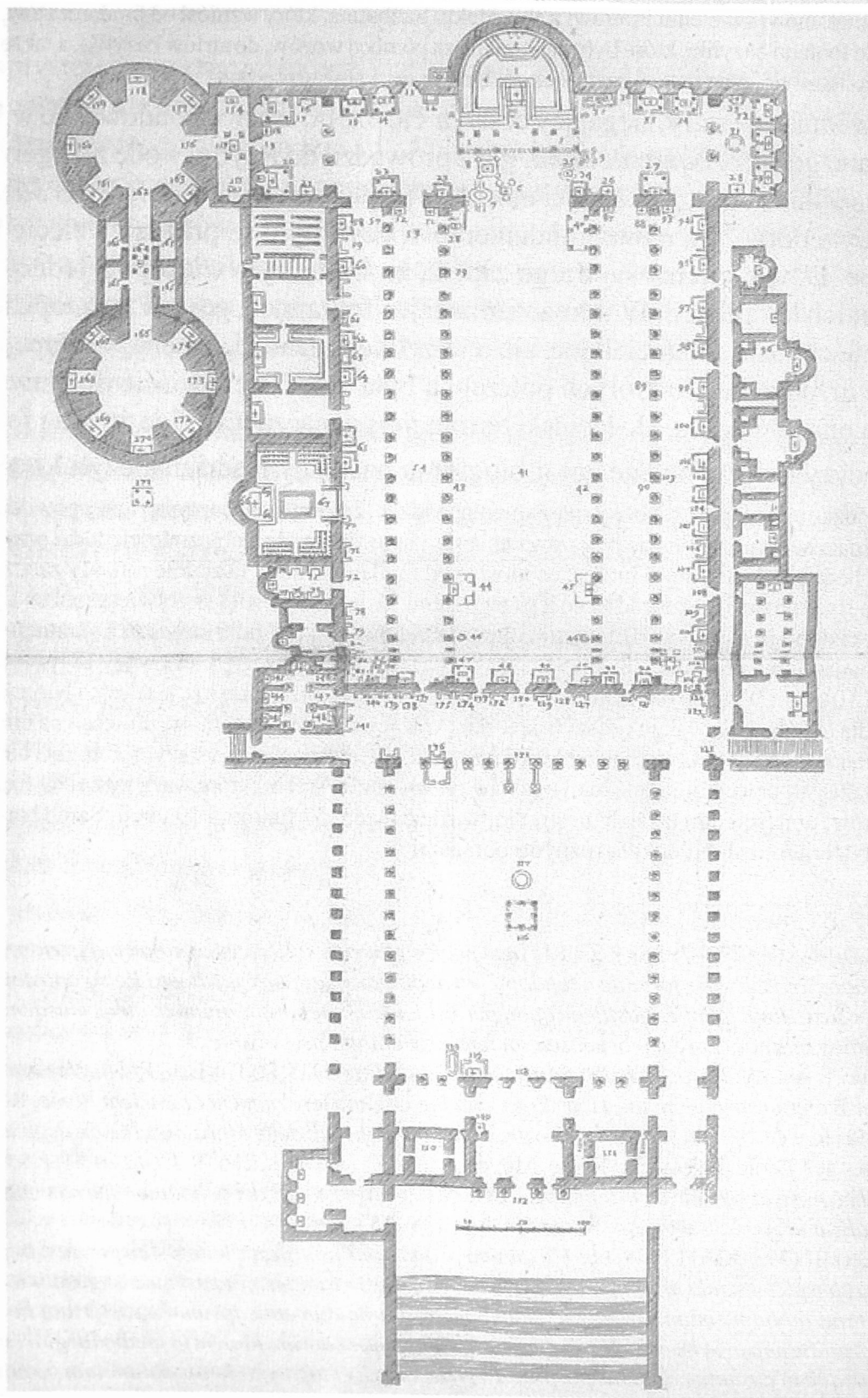
¹⁵ Por. W.J. REARDON, *The Deaths of the Popes*, Macfarland & Company, Inc. 2004, s. 275.

¹⁶ SYMMACHUS (498–514) LP 53, 7: *Item ad fontem, in basilica sancti Petri apostoli: oratorium sanctae Crucis: ex argento confessionem et crucem ex auro cum gemmis, ubi in claudit lignum dominicum; ipsa crux aurea pens. lib. X. Fecit autem oratoria II, sancti Iohannis Evangelistae et sancti Iohannis Baptista e, in quorum confessiones cum arcus argenteos, pens. lib. XXX; quas cubicula omnes a fundamento perfecta construxit.*

¹⁷ Por. A. DE WAAL, *Das Baptisterium des Papstes Damasus bei St. Peter*, „Romische Quartalschrift” 16 (1902), s. 58–61.

¹⁸ Por. M. OŻÓG, *Teodoryk Wielki a schizma laurencjańska*, w: *Kościół starożytny — Królestwo Chrystusa i instytucja*, Lublin 2010, s. 191–199.

VESTIGIVM VETERIS DIVI PETRI IN VATICANO BASILICÆ A
 COSTANTINO MAGNO A FVNDAMENTIS CONSTRUCTA NEC NON SACELLORVM
 ATQVE ORATORIORVM SACRARVMQVE ÆDICVLARVM ILLI ADIVNCTARVM



II. 2. Plan Bazyliki św. Piotra autorstwa Tyberiusza Alfarano (XVI w.); źródło ilustracji: S. MCPHEE, *Bernini and the Bell Towers: Architecture and Politics at the Vatican*, New Haven 2003, s. 306.

Dalsze informacje o baptysterium w tym miejscu znajdujemy w biogramie papieża HADRIANA:

Ze swej bardzo serdecznej troski i zapobiegliwości doprowadził obficie wodę swojemu opiekunowi świętemu Piotrowi z akweduktu Sabbatina, który wznosił od fundamentów, do fontann bazyliki, które były napełniane za pomocą wozów, do atriów bazyliki, a także do łaźni przeznaczonej na użytek pielgrzymów i służących tam¹⁹

Akwedukt był stary, sięgający cesarza TRAJANA, który wybudował go w 109 r.²⁰ Nazywano go także *aqua sabatina*, gdyż prowadził do Rzymu wodę z wzgórz sabińskich, na północ od jeziora Bracciano, które po łacinie nazywało się *lacus Sabatinus*. Odbudowa dotyczyła nawet fundamentów, czyli było to przedsięwzięcie bardzo poważne. Dowiadujemy się z tego zapisu, że *fontes* było więcej niż jedno, ale nic na temat ich lokalizacji. W tłumaczeniu dają „fontannę”, gdyż w tym zapisie może wcale nie chodzić o chrzcielnicę, ale o wszelkie sadzawki, baseny, wodopoje i inne jeszcze urządzenia, do których potrzebna była woda; oczywiście do chrzcielnicy też była ona konieczna, ale łaciński termin *fons* oznacza wszelkie źródła i fontanny.

Precyzyjniejszy będzie autor biogramu następcy Hadriana, czyli LEONA III:

Znakomity papież, z Bożego natchnienia, widząc, że tamtejsze baptysterium z powodu znacznej starości bliskie było zawalenia się i było zbyt małe, żeby zmieścić ludzi przychodzących, aby się ochrzcić, wznosił je od fundamentów w kształcie rotundy znacznej wielkości i doprowadził do lepszego stanu. W środku powiększył świętą sadzawkę i ozdobił ją dokoła porfirowymi kolumnami, a pośrodku źródła umieścił kolumnę — nad kolumną baranka z najczystszej srebra tryskającego wodą, który waży 18 funtów i 10 uncji. Wznosił ołtarz główny pod absydą, którego przód, a także konfesję i barierki dla ozdoby pokrył najczystszym srebrem, ważącym razem 48 funtów; umieścił na nim nakrycie ze *stauracin*. Poleciał wykonać tam listwę pokrytą najczystszym srebrem i nad tą listwą poleciał umieścić łuk i ozdobne *gammadie* ze srebra, które ważą razem 80 funtów, umieścił tam także 3 wizerunki, ważące razem 37 funtów i 10 uncji. Samo baptysterium ozdobił dokoła różnymi obrazami²¹

¹⁹ HADRIANUS (772–795) LP 97, 81: *Item prae nimia eius sollerti cura atque industriam ex aquaeductus Sabbatinae noviter formale a fundamento aedificans, fauctori suo beato Petro apostolo fluentia aquae perduxit, tam in fontes basilicae quod per vehicula implebantur quam in atriis eiusdem basilicae simul balneo, utilitate peregrinorum seu ibidem servientium procurante.*

²⁰ Por. T. ASHBY, *The aqueducts of Ancient Rome*, Oxford 1935; R. TAYLOR, *Public Needs and Private Pleasure: Water Distribution, the Tiber River and the Urban Development of Ancient Rome*, Roma 2000, s. 210–211; R. COATES-STEPHENS, *Le ricostruzioni altomedievali delle Mura Aureliane e degli acquedotti*, „Mélanges de l’Ecole française de Rome. Moyen-Age” 111 (1999), s. 216; R. COATES-STEPHENS, *Gli impianti ad acqua e la rete idrica urbana*, w: H. GEERTMAN (red.), *Atti del colloquio internazionale Il Liber Pontificalis e la storia materiale*, Rome 2003, s. 135–153.

²¹ LEO III (795–816) LP 98, 65: *Hic autem praecipuus pontifex, divinitus inspiratus, baptisterium ubi supra conspiciens quia iam prae nimia vetustate ruinae proximum inerat, et quia angustior locus populi existerat qui ad baptismum veniebant, isdem praesul a fundamentis ipsum baptisterium in rotundum ampla largitate construens in meliorem erexit statum, atque sacrum fontem in medio largiori spatio fundavit, eumque in circuitu columnis porphireticis decoravit et in medio fontis columnam posuit, et super columnam agnum ex argento purissimo fundentem aquam, qui pens. lib. XVIII et uncias X. Necnon et altarem maiorem sub absidam construxit, cuius faciem atque confessionem seu rugas ad decorem ipsius sacri altaris investivit ex argento mundissimo, pens. simul lib. XLVIII; verum etiamet veste de stauraci*

Nie byłoby z tym żadnego problemu, gdyby nie fakt, że miejscem opisywanym w tym akapicie jest rotunda św. Andrzeja, położona na południe od bazyliki, jedna z dwóch bliźniaczych; druga dedykowana była św. Petroneli, legendarnej córce św. Piotra.

Baptysterium, o którym mowa, jest okazałe. Nie jest to tylko chrzcielnica, jako wanna z wodą, ale obiekt na planie koła, „znacznej wielkości”, z kolumnami i ołtarzem. Oznacza to, że w rotundzie św. Andrzeja było drugie baptysterium, inne od tego Symmachusa w północnym transepcie bazyliki, przy oratorium Świętego Krzyża i dwóch świętych Janów. Opis komplikuje fakt, że zaraz w następnym paragrafie, gdzie mowa jest o kompletnej przebudowie oratorium Św. Krzyża i w nawiązaniu do tegoż miejsca, biograf pisze: „Poleciał także wykonać tam do baptysterium 3 welony z purpury tyryjskiej²², które wiszą na listwie przed wizerunkami, i inne jedwabne welony w liczbie 21”²³

O. BRANDT przypuszcza, że w północnym transepcie mógł znajdować się westybul baptysterium, z bocznymi kaplicami, samo zaś baptysterium było oddzielnym budynkiem, jak na Lateranie²⁴. Jest to przypuszczenie prawdopodobne, gdyż byłaby to budowla analogiczna do baptysterium na Lateranie, gdzie również znajdowała się kaplica Świętego Krzyża. Problem z jednoznacznością interpretacją zapisów w biogramie Leona spowodowany jest przez stosowany przez autora system odniesień, z bardzo częstym *ubi supra*, tam gdzie wyżej. Niekoniecznie jednak odnosić się to musi do miejsca opisywanego poprzednio i przytoczony opis baptysterium, umieszczony po wzmiance o podarowaniu cyborium z czystego srebra do oratorium św. Andrzeja, nie musi oznaczać, że i baptysterium tam akurat się mieściło, co raczej nie pasuje do jego wymiarów, ale w tym wypadku *ubi supra* odsyła do całego kompleksu Bazyliki św. Piotra.

LP jeszcze jeden raz nawiązuje w niewielkim stopniu do tego baptysterium. W biogramie LEONA IV zapisano bowiem, że papież podarował do kilku kaplic w bazylice, w tym do oratorium Świętego Krzyża, nakrycie na ołtarz, przetykane złotem, z *gammadiami* i krzyżem wyszywanym srebrem. Ponadto: „W oratorium, które jest przy chrzcielnicy, poleciał wykonać jedno nakrycie i 10 zasłon tkanych z *quadrupulo*”²⁵

super eum posuit; atque regularem ubi supra investitum ex argento purissimo fecit; et super ipsum regularem posuit arcum et gammadias ex argento, qui pens. simul lib. LXXX, necnon et imagines III ubi supra posuit, pens. inibi lib. XXXVII et uncias X. Ipsum vero baptisterium diversis in circuitu decoravit picturis.

²² Purpura tyryjska była najdroższym rodzajem purpury, przeznaczonym dla najwyższych dostojników kościelnych i świeckich.

²³ LEO III (795–816) LP 98, 66: *Fecit ubi supra ad fontes vela tyrea III, quae pendent in regularem ante imagines, et alia vela sirica numero XXI.*

²⁴ Por. BRANDT, *The Early Christian baptistery of Sant Peters's, location 2531.*

²⁵ LEO IV (847–855) LP 105, 43: *Necnon in oratorio qui ponitur ad fontem, fecit similiter vestem I et vela de quadrupulo.*

Może z tego wynikać, że baptysterium było na tyle obszerne, by mogło tam znajdować się oratorium, czyli tak, jak sobie można wyobrazić z przytoczonego powyżej opisu w biogramie Leona III. Skoro było tam też miejsce na zasłony (welony), *vela*, zawieszane zwykle na łukach lub belkach, musiały tam znajdować się i kolumny, które tamże zostały wspomniane (porfirowe). Wypada więc podsumować, że trzy kaplice w północnym transepcie Bazyliki, tzn. Świętego Krzyża, Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty, tworzyły otoczenie dla westybulu baptysterium, które samo jednak znajdowało się prawdopodobnie już na zewnątrz, w formie rotundy z wewnętrznymi kapliczkami.

Roman baptisteries in *Liber Pontificalis*
Part II: The baptistery in St. Peter's Basilica

Summary

This article about the baptistery in St. Peter's Basilica in Rome is — to a certain extent — the continuation of the paper written by Monika Ożóg about the Lateran baptistery. The source upon which this text is based is also *Liber Pontificalis*. We do not have the data about the founder of the analysed baptistery. Two inscriptions attributed to Damasus and known from the Mediaeval copies refer to it. What is also problematic is its exact localisation. There are some hypotheses holding that it was located behind the basilica complex as well as those, according to which it was situated inside the basilica, in its northern transept.